

Однак повний аналіз мови підручника дотепер не проводився. Мета нашої статті **ґ** подати характеристику мови, графіки і правопису букваря Т. Шевченка з погляду норм сучасної української літературної мови. У статті ставимо такі завдання: 1) описати структуру підручника;

2) проаналізувати графіку; 3) охарактеризувати особливості правопису, використаного в букварі; 4) представити результати зіставлення мови підручника із сучасними нормами української літературної мови на різних мовних рівнях **ґ** фонетичному, акцентуаційному, морфологічному, словотворчому та лексичному; 5) визначити джерела мови букваря;

6) простежити, як лексика підручника відбита в сучасній лексикографії.

Наше дослідження ґрунтується на автентичній джерельній базі:

1) опрацьовано перше видання підручника "Букварь южнорусской" (СПб., 1861), яке ми виявили у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника; 2) використано архівні матеріали, зокрема фотокопію Шевченкового рукопису букваря, що зберігається у рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (фонд **ґ** 1, одиниця зберігання **ґ** 115).

Обсяг букваря Т. Шевченка **ґ** 24 сторінки. Структура підручника описана в праці В.І. Статеевої [13]. На початку підручника вміщено "Вельку азбуку" та "Малу азбуку" [19, 3]¹⁰; на 4-ій сторінці підручника подано друковані великі літери та арабські цифри від 0 до 9, можливо, призначені для розрізної азбуки, що використовувалася при золотівському методі навчання грамоти. Тут літери представлені вже не в алфавітному порядку: Л Ш М Н О П Ч Т К Ђ Ђ Ђ Э Е Х И Э Ц Й Ж Ф В У Я Р А Д Э Ю Ы З У І Г Б С. На 5-6-ій сторінках у розділі "Складь!" вміщено уривки з "Давидових псалмів" Т. Шевченка; на 7-ій сторінці подано переспів 132 псалма, але вже без поділу на склади; на 8-11 сторінках уміщено розділ "Моїтви", де автор подав кілька церковнослов'янських молитов і власні україномовні коментарі до них. На 12-ій сторінці представлена рукописна азбука, велика і мала, та 2 рукописні невеликі тексти, призначені для навчання каліграфічного письма. У невеличкому розділі "Личба" (с. 13) подано цифри від 1 до 10, а також 100, 1000, 10000, 100000 та 1000000. На тій же сторінці вміщено й таблицю множення. Далі подано народні думи **ґ** "Дума про пярятинского попівича Олексія" (с. 14-18) та "Дума про Марусю попівну Богуславу" (с. 18-22). На 23-24-ій сторінках наведено 13 українських прислів'їв у розділі "Народни пословици" [13, 35-37].

Буквар написано українською мовою, тільки в деяких текстах ужито церковнослов'янську мову, передану гражданкою. Молитви, подані церковнослов'янською мовою, займають незначну частину букваря ($\approx 1,5$ с.). В україномовних текстах підручника зафіксовано 1434

¹⁰Далі при посиланні на буквар Т. Шевченка у тексті статті будемо вказувати тільки сторінку в дужках.

слововживання та близько 500 лексем.

Мова букваря Т. Шевченка відображає мовлення самого автора (у "Давидових псалмах", коментарях до молитов) і мову українського фольклору (у народних думах та прислів'ях). Т. Шевченко приділив значну частину в підручнику саме народним творам (думам, прислів'ям та приказкам), оскільки прагнув, щоб українські учні навчалися доброї української мови з фольклорних джерел.

Для ілюстрації мови і правопису "Букваря южнорусского" наведемо фрагмент із коментаря Т. Шевченка до однієї з молитов, розміщених у розділі "Молитви": "Ісусъ Христосъ , сынъ Божій святѣм дѣхомъ , воплощеннѣй одѣ пречистої и пренепорочної дѣвы Маріи , научавъ людѣй беззаконныхъ слову правды и любви , единому святѣму закону . Людѣ беззаконіи не няли віры егѣ іскреннему святѣму слову , и роспѣли егѣ на Хрести мѣже разбѣйниками , яко усѣбныка и Богохѣла " (с. 8). Як бачимо, правопис Т. Шевченка досить відмінний від сучасної української графіки й орфографії, тому непідготовлений читач, який не обізнаний з проблемною історією українського правопису, з особливостями правопису письменника, може неадекватно сприймати особливості мови підручника. З огляду на це зупинимося спочатку на характеристиці графіки та правописних особливостей букваря.

Буквар Т. Шевченка опубліковано гражданкою. Літери традиційної кирилиці вжито тільки в одному слові "Бѣкваръ", яке використано в назві підручника на титульній сторінці книги.

Буквар навчав азбуки з 36 літер, що представлена в підручнику великими і малими друкованими буквами (гражданкою): А Б В Г Д Е Ж З І І І Й К Л М Н О П Р С Т У Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Э Э Ю Я Ф В .

Азбука букваря Т. Шевченка відрізняється від сучасної української абетки кількома рисами: а) кількістю літер (у Шевченка Ф 36, у суч. абетці Ф 33), б) відсутністю трьох літер *г, є, ї*, які є в сучасному алфавіті, в) наявністю шістьох літер *ъ, ы, э, э, ө, в*, яких немає в сучасній азбуці. Крім того, в текстах букваря натрапляємо на ще одну літеру *Ф ё*, якої не знаходимо в алфавіті.

Правопис букваря Т. Шевченка описано в загальних рисах у невеличкій (1 с.) розвідці . Й.О. Дзендзелівського [4]. Загалом графічні та правописні особливості творів Т. Шевченка дослідив ще в 1934 році І. Огієнко, спираючись на оригінали Шевченкових творів, листів та "Щоденник", виданий за оригіналом у 1927 році (ред. акад. С. Єфремов) [8].

За слушним спостереженням І. Огієнка, Т. Шевченко ніколи не цікавився правописними питаннями, не надавав їм великого значення [8; пор. 9, 12-13]. Тому й для букваря Т. Шевченка характерна непослідовність у дотриманні певних правописних принципів. Підручник написано загалом фонетичним правописом, проте збережені деякі старі літери етимологічного правопису чи романівки. Зокрема, для "Букваря

южнорусского" характерні такі правописні особливості: 1) у кінці слів збережено *ъ*: *зъ бра́ томъ до́ брымъ* (с. 5); 2) звук [i] позначається літерами *i* та *и*: *въ світи* (с. 5) (пор. суч. *в світі*); 3) для позначення звука [и] використовуються літери *ы*, *и*: *жіты* (с. 5); 4) звук [е] на початку слова позначається літерою *э*, а в середині та кінці слова *Ѣ*: *Эдѣсскій* (с. 10), *лу́чче* (с. 5); 5) звукосполучення [йе] позначається буквою *е*: *едѣному* (с. 8), *Ефремъ* (с. 10), *моѣму* (с. 21); 6) на позначення звукосполучення [йі] вживається літера *и*: *моіхъ* (с. 5), *ихъ* (с. 6); рідше для передачі [йі] використовується *і*: (*своіи* (с. 10)); 7) буква *ѣ* вживається там, де сьогодні використовуємо буквосполучення *йо* та *ьо*: *ѣго* (с. 24), *сѣнѣму* (с. 14). На позначення звукосполучення [йо] вживається також літера *е*: *еѣо* (с. 8); 8) буква *э* вживається в молитвах, а також у народних думках у слові *сѣнѣе* (с. 14); 9) там, де сьогодні вживаємо апостроф, Т. Шевченко використовував на позначення роздільної вимови літеру *ь*: *сѣмьі* (с. 7), *пробьѣ* (с. 24); 10) звук [г] передається буквою *г*: *грунтѣвъ* (с. 22); 11) написання суфіксів *-ськ-*, *-цьк-* без літери *ь*: *людскою* (с. 9), *Христіяньскій* (с. 18), *Турѣцькій* (с. 21). Однак, іноді зустрічаємо і нормативні з сучасного погляду написання зазначених суфіксів: *Християньскій* (с. 19), *Турѣцькій* (с. 20); 12) для букваря Т. Шевченка характерна неусталеність у вживанні великої літери: слово *Богъ* і похідні послідовно написані з великої букви (*Богъ* (с. 6), *Боже* (с. 6)), деякі інші власні назви пишуться з малої, тоді як за сучасним правописом вони мають писатися з великої: *дѣвы Маріи* (с. 8), *сѣна Бѣжія* (с. 9), *святѣе письмо* (с. 16), *святѣм дѣхомъ* (с. 8). Натомість у букварі слова *богохул*, *молитва*, *правдоучителі*, *хрест*, *християнин* та ін. пишуться з великої літери: *Богохула* (с. 8), *Молытву* (с. 8), *Правдоучі тели* (с. 10), *Турѣцькій* (с. 20) тощо; 13) у букварі спостерігаємо написання слів разом, окремо або через дефіс, яке не відповідає сучасним нормам: *Велькъ-день* (с. 19), *лжѣ-пророки* (с. 9), *пан-отцѣмъ* (с. 16); *до-горы* (с. 17), *зо-дна* (с. 18); *симъ-сотъ* (с. 18); *хто-сь* (с. 14); *дежъ* (с. 14), *колыбъ* (с. 16); *отъ-же* (с. 17) тощо.

Те, що однією буквою подаються різні звуки (літера *и* позначає [i], [и], [йі]; *ѣ* *Ѣ* [e], [йе], [йо]), ускладнює розуміння фонетичних особливостей підручника: іноді важко визначити, який звук позначено тією чи іншою буквою. Доказом неусталеності правопису в букварі можуть слугувати такі приклади. В одному слові буквою *и* іноді позначаються різні звуки: *дилыти* (с. 5) (пор. суч. *ділити*), *пристѣныщи* (с. 10) (пор. суч. *пристаниці*). Один і той же звук у слові іноді позначається різними буквами: *чі стымъ* (с. 5), *ными* (с. 5). Навіть в одному реченні в однакових словах звук [и] спочатку позначено літерою *ы*, а потім *Ѣ*: *Госпѣдь лю́ -бѣуть сво -и лю -де, Лю́ -бѣуть, не-о-ста -выть...* (с. 5). У сполученні слів *братѣвъ благухъ своихъ* (с. 7) літера *и* в кожному слові позначає різні звуки: [i], [и], [йі]. Так само буква *і* у словосполученні *въ своїи кѣліи* (с. 10) позначає, відповідно, звуки [йі] та [i].

У результаті порівняння правописних рис, визначених І. Огієнком, Й. Дзендзелівським та нами, можемо зробити висновок, що нами спостережено їх більше, ніж у Й. Дзендзелівського (у Й. Дзендзелівського **ґ** 7, у нас **ґ** 13), але менше, ніж в І. Огієнка (в І. Огієнка **ґ** 19). Й.О. Дзендзелівський звернув увагу на звукове значення таких літер: *и, і, ъ, э, е, ё* [4, 35]. І. Огієнко виділив такі правописні риси, яких немає в букварі Т. Шевченка: а) іноді звук [і] позначається літерою *э*; б) на початку слів уживається буква *и*; в) йотоване *о* на початку слова часто передається як *йо*; г) м'якість приголосного перед *о* (*ьо*) позначається неоднаково **ґ** *е, ё, ъо, іо*; г) після префіксів, що закінчуються на приголосний, перед йотованим вживається *ъ, ь* або не вживається нічого; д) послідовне написання *дз* [9, 12]. Проте важливо мати на увазі, що І. Огієнко зробив висновок про правопис Т. Шевченка не на основі букваря, а на ширшій базі **ґ** на основі художніх творів, листів, "Щоденника" Т. Шевченка. Виходить, не всі орфограми, характерні для рукописів Т. Шевченка в цілому, репрезентовані в тексті його букваря.

Для якнайдокладнішого аналізу мови букваря ми провели суцільне розписування тексту і порівняли мовні одиниці різних рівнів з нормами сучасної української літературної мови. Таким чином, ми виявили мовні одиниці, які не стали нормами сучасної української літературної мови (ненормативи) або перебувають на периферії сучасної норми.

Серед **фонетично-правописних** ненормативів у букварі Т. Шевченка можемо виділити такі: 1) сплутування [е] та [и] в ненаголошеній позиції: а) вживання звука [и] там, де нині виступає [е]: *мынѹ* (с. 6) (пор. суч. літ. *мені*), *присѹитери* (с. 9) (пор. суч. літ. *пресвітері*); б) спостерігається і протилежна риса: вживання [е] там, де нині виступає [и] в ненаголошеній позиції: *Хрестіанамъ* (с. 9), *монастерѹ* (с. 10); 2) вживання [е] там, де в сучасній нормативній формі виступає звук [і] на місці давнього [е]: *камень* (с. 15), *семьѹ* (с. 7); 3) вживання [о] там, де сьогодні виступає [і]: а) в новозакритих складах на місці давнього [о]: *пѹмочь* (с. 18), *разбѹйниками* (с. 8), *сѹколь* (с. 14), *той* (*При той частѹ*) (с. 14) (пор. суч. літ. *тій*); б) на місці давнього *ъ* в сильній позиції: *возьміте* (с. 15) (пор. суч. літ. *візьміть*); 4) наявність м'якого звука [р'] в кінці слова і складу там, де сьогодні виступає як норма твердий звук [р]: *букварь* (с. 1), *писарь* (с. 15), *Агарьску* (с. 14) та ін.; однак ця риса простежується непослідовно, в деяких словах у зазначеній позиції виступає твердий [р], доказом чого служить літера *ъ* після *р*: *телеръ* (с. 16), *матіръ* (с. 17);

5) уживання [і] там, де в сучасній укр. літ. мові виступає звук [е]: *по ричахъ* (с. 19) (пор. суч. *по речах*); 6) [і] там, де сьогодні нормативно виступає [и]: *дияконъ* (с. 10) (пор. суч. *диякон*), *міръ* (с. 22) (пор. суч. *мир*);

7) вживання звука [и] там, де сьогодні нормою є наявність [і]: *пидѹймала* (с. 17) (пор. суч. літ. *підіймала*); 8) звукосполука [жж] там, де в сучасній укр. літ. мові виступає [ждж]: *выѹзжавъ* (с. 16), *произжа въ* (с. 16);

9) уживання твердого звука [т] там, де сьогодні нормативним виступає м'який [т']: *потмарило* (с. 14); 10) відсутність початкового [й] у слові *йняти*: *няльі* (с. 8) (пор. суч. літ. *йняли*); 11) вживання звукосполуки [жд] там, де сьогодні нормативно виступає [дж]: *приходжаты* (с. 20) (пор. суч. нар.-поет. *приходжати*); 12) уживання звука [о] у слові *котрий* там, де в сучасній українській літературній мові виступає нуль звука: *котъ рый* (с. 17); 13) уживання звукосполучення [іа], відповідно буквосполуки *іа*, у слові *християнин*: *Хрестіанамъ* (с. 9); проте вживається і нормативна сьогодні форма: *Християнській* (с. 19); 14) ненормативна з сучасного погляду форма іменника *військо*: *вѣйська* (с. 17) (пор. суч. літ. *війська*) **Ѣ** вживається тільки один раз, в інших випадках у підручнику використана нормативна сьогодні форма: *війська* (с. 15); 15) уживання форми імені *Ісус*, яка не характерна для сучасної української літературної мови: *Ісусъ* (с. 8); 16) звук [о] там, де сьогодні нормою виступає [а] на місці давнього [о]: *богáто* (с. 23); проте прикметник *багатий* у підручнику вживається, як у сучасній мові: *багáтымь* (с. 24). За твердженням І. Огієнка, Т. Шевченко ніколи не вживав фонетичного варіанта *богатий*, а послідовно вживав нормативну з сучасного погляду форму *багатий* [8, **Ѣ** 3, 115].

Над більшістю слів у букварі Т.Шевченка поставлено наголос, це дало можливість нам виділити **акцентуаційні** ненормативи. До них належать слова з інакшим, ніж у сучасній українській літературній мові, наголосом: *беззáконіе* (с. 10) (беззаконня), *грунтівъ* (с. 22) (грунтів), *козацькі* (с. 14) (козаські), *маліу* (с. 16) (малії), *Мáриу* (с. 8) (Марії), *молилься* (с. 10) (молілися), *новимь* (с. 5) (новім), *побрязкачі* (с. 23) (побрязкачі), *рукописна* (с. 12) (рукопісна), *самого* (*Менé са́мого возьмі́те...*) (с. 15) (самого), *символь* (с. 9) (символ), *старіу* (с. 16) (старії), *судна́* (с. 17) (судна), *ульцяхъ* (с. 16) (в'улицях), *учините* (с. 15) (учініте), *часті* (с. 14) (ча́сті), *честнімь* (с. 6) (че́сним). Нами зафіксовано кілька слів, що в букварі Т. Шевченка мають подвійне наголошування: *зніма́въ* (с. 16), *козацькіу* (с. 17), *лже-проро́кі* (с. 9), *ма́терынська* (с. 16), *пані-ма́ткою* (с. 16), *пса́лмомъ* (с. 5) *спадáе* (с. 7), *Хресто́ву* (с. 11).

Морфологічні ненормативи. У системі **іменника** виділено лексеми, які мають інакшу, ніж у сучасній українській літературній мові, парадигму або форму числа: 1) I відміна: а) флексія –е в наз. відм. мн: *люде* (с. 5) (пор. суч. літ. *люди*). Цікаво, що в рукописі букваря, фрагмент якого зберігається в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка, в одному випадку вжита форма *люды* [18, 1] і так само надрукована в підручнику (с. 8), а в іншому випадку **Ѣ** в рукописі вжито *люде* (пор. рукопис: *Де есть добри люде, Тамъ и правда буде — а де кривда буде там добра nebude* [18, 2]), проте надруковано *люды*: *Де есть добри люды, Тамъ и правда буде, А де кривда буде, Там добра не буде* (с. 12); 2) II відміна: а) флексія –а в род. відм. одн. ім. чол. роду там, де сьогодні нормативним виступає

закінчення -у: *віка* (с. 7) (пор. суч. літ. *віку*); б) закінчення *-еві* в дав. відм. одн. там, де сьогодні нормативною виступає флексія *-ові*: *Господеві* (с. 5) (пор. суч. літ. *Господові*, яке загалом є відхиленням від закономірної парадигми, адже іменник *Господь* м'якої групи, тому закономірно мала б бути та флексія, яка представлена в Т. Шевченка); в) флексія *-у* в місц. відм. одн. ім. чол. роду там, де в суч. літ. мові виступає закінчення *-і*: *въ до́му* (с. 7) (пор. суч. літ. *в домі*); *въ 315 ро́ку* (с. 9) (пор. суч. літ. *в 315 році*); г) форма знах. відм. мн., однакова

3
формою наз. відм. мн., тоді як у суч. укр. літ. мові для назв істот нормативною виступає форма, однакова з род. відм. мн.: *люде* (*Го-спло́дь лю́-быть сво-и лю-де*) (с. 5) (пор. суч. літ. *любить своїх людей*); 3) III відміна: а) закінчення *-ію* в ор. відм. одн.: *кро́вію* (с. 9).

У системі **прикметника**: а) Т. Шевченко віддає перевагу повній нестягненій формі прикм.: *высо́кіи* (с. 7), *святіи* (с. 7) та багато ін. Ця риса, як відомо, характерна для українського фольклору. Повні стягнені форми прикметників у підручнику зустрічаються рідше: *бідни* (с. 19), *Бо́же* (*имя Бо́же*) (с. 6); б) інакша, ніж у сучасній укр. літ. мові, група прикм.: *Велико́дная* (с. 19) (пор. суч. літ. *великодня*); в) закінчення *-ій* у наз. відм. одн. прикм. там, де сьогодні нормативним виступає флексія *-ий*: *Бо́жій* (*сынъ Бо́жій*) (с. 8), *ясне́нькій* (с. 14) (пор. суч. літ. *ясенький*), *великій* (с. 14) (пор. суч. літ. *великий*) та ін. Загалом, це діалектна риса, характерна для південно-східного наріччя, а саме для південно-східної Полтавщини та Слобожанщини [1, 107], вона зустрічається також в окремих південно-західних говірках (подільсько-волинських та надсянських), а також у деяких волинсько-поліських говірках [1, 107-108]. Така форма характерна здебільшого для народних дум, уміщених у букварі, хоча зустрічається і в текстах, автором яких є сам Т. Шевченко; г) запозичена з церковнослов'янської мови форма прикм. *Божія*: *сы́на Бо́жія* (с. 9) (пор. суч. літ. *Сина Божого*); ґ) закінч. *-ій* у знах. відм. одн. там, де в суч. укр. літ. мові нормативним виступає *-ий*: *святі́й* (*на святі́й прáзныкъ*) (с. 21); д) інакша, ніж у суч. укр. літ. мові, форма вираження вищого ступеня порівняння прикм. *добре*: *Чи е що кра́ще, лу́чче въ сві́ти* (с. 7) (пор. суч. літ. *ліпше, краще*). Лексема *лучче* (прикм. та присл.) характерна для українських говорів, пор. *лучче* F рос. *лучше* у словнику за ред. Б. Грінченка з посиланням на тексти П. Куліша, М. Номиса, П. Чубинського, "Основи" [10 II, 383]; е) запозичена з церковнослов'янської форма присвійного прикм. *Ааронів*: *Ааро́ню* (*...На бо́ роду Ааро́ню Спада́ е росо́ бо ...*) (с. 7) (пор. суч. літ. *на бороду Ааронову*).

У системі **займенника**: а) форми род. відм. мн. займ. *вони* без приставного *н* при прийменниках: *до ихъ* (с. 18); б) повні нестягнені форми займенників прикметникового типу відмінювання: *тее* (с. 9).

У системі **дієслова**: а) південно-східні діалектні форми дієслів 3 ос. одн. теп. часу: *кара́* (с. 6) (пор. суч. літ. *карає*); б) уживання закінчення

-*ут*, -*ат* у 3 ос. мн. дієслів: *спадáють* (с. 7), *творять* (с. 7). Можливо, тут простежується друкарський огріх. Проте, якщо взяти до уваги той факт, що 1) флексійне -*т* зустрічається у дієслівних формах 3 ос. мн. у деяких південно-східних (зокрема, на Черкащині), поліських (переважно у волинсько-поліських у басейні рік Горині, Стиру, Случу) [1, 135],

2) Т. Шевченко родом з південної Черкащини, то можна допускати, що у букваревих формах з твердим -*т* *спадáють*, *творять* простежуються говіркові риси з Черкащини; в) ненормативна з сучасного погляду форма

3 ос. одн. дієслова *вставати*: *вставае* (с. 16) (пор. суч. літ. *встає*); г) архаїчна форма дієприслівників: *поучая* (с. 10) (пор. суч. літ. *повчаючи*).

До **словотворчих** ненормативів ми віднесли ті мовні одиниці, які відрізняються від сучасних літературних певним словотворчим афіксом (префіксом, суфіксом тощо). У складі словотворчих ненормативів, зафіксованих у букварі Т. Шевченка, ми виділили такі групи: 1) префікс *по-* там, де сьогодні виступає префікс *пі-*: *познать* (с. 5); 2) преф. *под-* там, де сьогодні маємо *під-*: *поднимае* (с. 14); 3) преф. *рос.* там, де сьогодні виступає преф. *роз-*: *ро́скоши* (с. 22), *роспялы́* (с. 8); 4) преф. *от-* там, де сьогодні маємо *од-*: *откупляе* (с. 18); 5) преф. *раз-* там, де в суч. укр. літ. мові нормативним виступає *роз-*: *разбóйниками* (с. 8); 6) уживання суфікса -*ова*- в дієсловах, де сьогодні нормою виступає суф. -*ува-*: *дывова́ли* (с. 17), *побудовали* (с. 10), *шанова́ты* (с. 17); 7) несуфіксальний спосіб творення слів там, де в сучасних нормативних формах суфікс наявний: *Богоху́л* (с. 8) (пор. суч. заст. *богохульник* [СУМ I, с. 210]); 8) прислівникові суфікси -*а*, -*е* там, де сьогодні маємо суфікси

-*і*, -*о*, : *се́годня* (с. 19) (пор. суч. літ. *сьогодні*); *одноду́шне* (с. 9) (пор. *одноду́шно* F *рідко* [СУМ V, с. 635]); 9) відсутність постфікса -*ся* у словах, де в суч. укр. літ. мові цей постфікс уживається: *починае* (...*На сý нѐму мо́ри не добре щось -починае...*) (с. 14) (пор. суч. літ. *починається*); *дывова́ли* (*То вси тойди козакы́ дывомъ дывова́ли ...*) (с. 17) (пор. суч. літ. *дивувалися*).

Серед **лексичних** одиниць ми виділили такі групи:

1) слова, які відсутні в найбільших сучасних лексикографічних працях, зокрема в СУМі [12] та ВТССУМі [3]. У підручнику виявлено 21 таку лексему, значна частина з яких F церковнослов'янізми: *беззако́ніе* (с. 10) (пор. ст.-сл. безаконіе 'беззаконня' [2, 16]); *воздасть* (с. 6) (пор.

ст.-сл. въздавати 'віддавати належне' [2, 34]); *воплоце́нїи* (с. 9), *воплоще́нный* (с. 8) (пор. ст.-сл. вьплъштєнїє 'втілення' [2, 38]); *воспо́ю* (с. 5) (пор. ст.-сл. възспѣти 'оспівати' [2, 40]); *добро-во́нне* (с. 7) (пор. ст.-сл. добровоніє 'аромат, пахощі' [2, 54]); *їскреннему* (с. 8) (пор. ст.-сл. іскрънь 'ближній', іскръньнѣ 'щиро' [2, 81]); *лже-учітели* (с. 9) (пор. суч. літ. 'той, хто видає себе за учителя'); *почита́ты* (с. 17) (пор. ст.-сл. почитати 'шанувати' [2, 173]); *стыхъ* (с. 5) (пор. ст.-сл. стихъ 'вірш' [2,

239]). До цієї групи також належать такі слова: *Богоху́л* (с. 8)

‘богохульник’, *гѣроди* (с. 9) ‘міста’, *земнорѣдныѣ* (с. 7) ‘земний; народжений на Землі’, *мѣже* (с. 8) ‘між’, *однодѣшне* (с. 9) ‘однодѣшно’, *опрощѣнѣя* ‘благословення; прощення’ (с. 16), *пословици* (с. 23) ‘прислів’я’, *Правдоучители* (с. 10) ‘ті, хто навчають правди’, *пярятинского* (с. 14) ‘який родом із міста Пирятин’, *сѣгѣдня* (с. 19) ‘сьогодні’, *южнорусскій* (с. 1) ‘український’. Т. Шевченко використав у назві свого підручника термін “южнорусскій”, хоча в назвах ряду букварів кінця 50-их **Ѣ** початку 60-их років ХІХ ст. вживався і прикметник “український”: “Українська абетка” М. Гатцука (М., 1861 р.), “Українська граматка” І. Деркача (М., 1861), “Граматка за для українського люду” Л. Яценка (М., 1862);

2) лексеми, за походженням церковнослов’янізми, які відбиті у словниках і мають при собі ремарку *церк.* або *книжн.*: *Великоднѣя* (пор. *великодній Ѣ* церк. ‘стос. до Великодня’ [СУМ I, 320]); *ревнитѣли* (с. 9) (пор. *ревнітель Ѣ* книжн. ‘щирий, зятятий прихильник кого-, чого-небудь’ [СУМ VIII, 473], *ръвнители* ‘ревнитель, поборник’ [2, 223]); *тварѣя* (с. 7) (пор. *тварѣ Ѣ* заст., книжн. ‘будь-яка істота, живе створіння; тварина’ [СУМ X, 45], *тварь* ‘створіння, істота’ [2, 271]);

3) лексичні одиниці, які зафіксовані в СУМі чи ВТССУМі, проте супроводжуються стилістичною ремаркою *діал.* Таких слів у підручнику зафіксовано 8, зокрема: *лейстровій* (с. 15) (пор. *лейстрѣвій Ѣ* діал. ‘реєстровий’ [СУМ IV, 472]); *мѣтчѣна* (с. 18) (пор. *мѣтчѣн Ѣ* діал. ‘прикм. до *мѣтка*; належний матері’ [СУМ IV, 654]); *мѣжѣ* (с. 14) (пор. *мѣж Ѣ* діал. ‘між’ [СУМ IV, 666]); *отцѣвськѣя* (с. 16) (пор. *вітцѣвськѣя Ѣ* діал. ‘прикм. до *отець*’ [СУМ I, 690]); *похожѣе* (с. 14) (пор. *похожѣти Ѣ* діал. ‘походжати’ [ВТССУМ, 1094]); *стрѣменѣя* (с. 16) (пор. *стрѣмѣя Ѣ* діал. ‘стромовина’ [СУМ IX, 763]). Біля деяких слів у СУМі, крім діалектною, подається й інша ремарка: *зачувѣли* (с. 16) (пор. *зачувѣти* — поет., діал. ‘чути, сприймати слухом що-небудь’ [СУМ III, 410]); *отцѣя* (с. 17) (пор. *отѣць Ѣ* діал., уроч. ‘батько’ [СУМ V, 804]);

4) слова, які зафіксовані в СУМі та ВТССУМі, але мають ремарку *заст.* або *іст.* Зокрема, в букварі Т. Шевченка зафіксовано 30 слів, які в СУМі позначені ремаркою *заст.*: *бусурмѣнськѣи* (с. 22) (пор. *бусурмѣнськѣий, бусурмѣнськѣий Ѣ* заст., нар.-поет. ‘прикм. до *бусурмѣн, бусурмѣн*’ [СУМ I, 264]); *вертѣпи* (с. 10) (пор. *вертѣп Ѣ* заст. ‘печера’ [СУМ I, 332]); *воцаритѣя* (с. 7) (пор. *воцарѣтѣся Ѣ* заст. ‘вступати на царський престол; починати царювати’ [СУМ I, 746]); *горныли* (с. 9) (пор. *горніло Ѣ* заст. ‘горно’ [СУМ II, 133]); *дѣвы* (с. 8) (пор. *дѣва Ѣ* заст., поет. ‘дівчина’ [СУМ II, 296]); *злѣто* (с. 9) (пор. *злѣто Ѣ* заст., поет. ‘золото’ [СУМ III, 587]); *кровѣви* (с. 6) (пор. *кровѣвий Ѣ* заст. ‘кривавий’ [СУМ IV, 360]); *лѣчба* (с. 13) (пор. *лѣчбѣ Ѣ* заст. ‘арифметика’ [СУМ IV, 533]); *ложѣхѣ* (с. 6) (пор. *лѣжѣ Ѣ* заст. ‘ложе’; *лѣже Ѣ* заст., поет. ‘місце для спання; постіль’ [СУМ IV, 540]); *мірѣ* (с. 22) (пор. *мирѣ Ѣ* заст. ‘світ’ [СУМ IV, 712]); *невѣльныкѣя* (с. 18) (пор. *невѣльник, заст. невольник Ѣ* ‘той,

кого взяли в полон або насильно поневолили' [СУМ V, 265]); *одностайне* (с. 9) (пор. *одностайне* F заст. 'одностайно' [СУМ V, 638]); *омéты* (с. 7) (пор. *омёт* F заст. 'пола, край (одягу)' [СУМ V, 693]); *оттáкъ* (с. 7) (пор. *оттáк* F заст. 'отак' [СУМ V, 812]); *от-тымъ* (с. 17) (пор. *оттúm* F заст. 'отим' [СУМ V, 812]); *отцéва* (с. 18) (пор. *отцéвий* F заст., уроч. 'батьківський' [СУМ V, 815]); *панú-мáткою* (с. 16) (пор. *панімáтка* F заст. 'мати стосовно до своїх дітей' [СУМ VI, 46]); *пан-отцémъ* (с. 16) (пор. *панотéць* F заст. 'батько стосовно до своїх дітей' [СУМ VI, 48]); *побусурмэнылась* (с. 22) (пор. *побусурмáнитися, побусурмэнитися* F заст. 'прийняти іншу віру (перев. магометанську)' [СУМ VI, 629]); *потурчылась* (с. 22) (пор. *потурéчуватися, потурчуватися* F заст. 'приймати турецьку (мусульманську) віру' [СУМ VII, 434]); *пренепорóчної* (с. 8) (пор. *пренепорóчний* F заст., поет. 'позбавлений будь-якого пороку, будь-якої вади, хиби' [СУМ VII, 538]); *противъ* (с. 16) (пор. *против* F заст. 'проти' [СУМ VIII, 315]); *се* (с. 16) (пор. *сей* F заст. 'цей' [СУМ IX, 110]); *собóромъ* (с. 6) (пор. *собór* F заст. 'зібрання великої кількості людей в одному місці для розваги, відпочинку і т. ін.' [СУМ IX, 433]); *тварямъ* (с. 7) (пор. *твар*¹ F заст., книжн. 'будь-яка істота, живе створіння; тварина' [СУМ X, 45]); *темнýця* (с. 18) (пор. *темнúця* F заст., поет. 'в'язниця' [СУМ X, 68]); *тойдижъ* (с. 9) (пор. *тойдó* F заст. 'тоді' [СУМ X, 177]); *ученикы* (с. 8) (пор. *ученúк* F заст. 'учень' [СУМ X, 533]); *часть* (с. 14) (пор. *часть* F заст. 'частина' [СУМ XI, 282]); *яко* (с. 6) (пор. *яко* F заст. 'як' [СУМ XI, 640]).

Як бачимо, деякі застарілі слова є водночас поетичними й народнопоетичними: *бусурме нської, дú вы, злá то, ложахъ, пренепорóчної, темнýця*. Застаріле слово *отцéва* має забарвлення урочистості.

Крім того, зафіксовано 3 матеріальні архаїзми F історизми, біля яких у СУМі є ремарка *іст.*: *запорóзькій* (с. 14) (пор. *запорíзький, запорóзький* F іст. 'прикм. до *запорíжці, запорóжці* і Запоріжжя, Запорожжя' [СУМ III, 274]); *кошовóму* (с. 15) (пор. *кошовúй* F іст. 'вождь, отаман козаків на Запорізькій Січі' [СУМ IV, 317]); *отáманови* (с. 15) (пор. *отáман* F іст. 'виборний або призначений ватажок козацького війська' [СУМ V, 801]). Проте в підручнику є значно більше історизмів, біля яких у словнику не стоїть відповідна ремарка: *козáкъ* (с. 15), *тымпáни* (с. 6) тощо;

5) лексеми, які наявні в СУМі та ВТССУМі, при яких є ремарка *рідко* або *рідше*. Зафіксовано 9 таких слів: *безпéчно* (с. 16) (пор. *безпéчно* F рідко 'безтурботно' [СУМ I, 139]); *билшь* (с. 24) (пор. *більше*, рідше *більш* 'вищ. ст. до *багáто*' [СУМ I, 186]); *вкрáльсь* (с. 10) (пор. *вкрадáтися* F рідко 'закрадатися' [СУМ I, 699]); *есть* (с. 16) (пор. *есть* F рідко 'форма теп. ч. всіх осіб одн. і мн. дієслова *бути*' [СУМ II, 499]); *зо* (с. 18) (пор. *з*, рідко *зо* [СУМ III, 7]); *лáкомства* (с. 22) (пор. *лáкомство* F рідко 'ласощі' [СУМ IV, 439]); *пристáнище* (с. 6) (пор. *пристáнище* F рідко 'те саме, що *пристанóвище*' [СУМ VIII, 37]); *роковúй* (с. 19) (пор. *роковúй* F рідко

'який буває раз на рік; щорічний' [СУМ VIII, 875]; *ульіци* (с. 11) (пор.

улиця F рідко 'вулиця' [СУМ X, 430]);

б) лексеми, які включені до реєстру СУМа та ВТССУМа і супроводжуються ремаркою *розм.* Зафіксовано 21 таке слово: *брехнёу* (с. 23) (пор. *брехня* F розм. 'неправда' [СУМ I, 233]); *видаёмь* (с. 19) (пор. *видати* F розм. 'бачити' [СУМ I, 384]); *втерялы* (с. 17) (пор. *утеряти* F розм. 'утратити' [СУМ X, 507]); *дивка* (с. 18) (пор. *дівка* F розм. 'дівчина' [СУМ II, 297]); *діла́* (с. 6) (пор. *діло* F розм. 'робота, заняття людини, пов'язані з розумовим і фізичним напруженням' [СУМ II, 304]); *достáну* (с. 23) (пор. *доставати* F розм. 'діставати' [СУМ II, 387]); *замовчальы* (с. 15) (пор. *замовчати* F розм. 'замовкнути' [СУМ III, 217]); *застáвь* (с. 24) (пор. *заставляти* F розм. 'примушувати виконувати що-небудь, ставати до роботи' [СУМ III, 327]); *збавлявь (... И блы́зкихъ сусы́дидь хлы́ба й со́ли безневѣ́нно збавлявь ...)* (с. 16) (пор. *збавляти* F розм. 'віднімати що-небудь у когось, залишати без чогось, позбавляти чогось' [СУМ III, 424]); *збавляти (Нехà й б́ду одынь погыбаты , Козацького вийська не збавляти!)* (с. 16) (пор. *збавляти* F розм. 'доводити до загину, знищувати, губити' [СУМ III, 424]); *знавь* (с. 17) (пор. *знати* F розм. 'могти, уміти що-небудь робити, поводитися певним чином' [СУМ III, 643]); *огне́мь* (с. 9) (пор. *вогóнь*, розм. *огóнь* [СУМ I, 715]); *пéрвый* (с. 5) (пор. *пéрвий* F розм. 'перший' [СУМ VI, 118]); *пожыть* (с. 7) (пор. *поживати*² F розм. 'використовувати що-небудь для своїх потреб, витратити щось на свої потреби' [СУМ VI, 774]); *попывну* (с. 18) (пор. *попівна* F розм. 'попова дочка' [СУМ VII, 200]); *празныкъ* (с. 19) (пор. *празник* F розм. 'свято' [СУМ VII, 512]); *рича́хь* (с. 19) (пор. *річ* F розм. 'мова' [СУМ VIII, 578]); *сві́том* (с. 9) (пор. *світ*¹ F розм. 'світло' [СУМ IX, 84]); *спы́льна* (с. 14) (пор. *спільна* F розм. 'пильно' [СУМ IX, 503]); *тепéра* (с. 18) (пор. *тепер* F розм. 'тепер' [СУМ X, 76]); *уробляе* (с. 17) (пор. *уробляти* F розм. 'виконувати певну роботу' [СУМ I, 473]);

7) у підручнику виявлено 3 слова, біля яких у СУМі стоять ремарки *розм.* та *рідко*: *знавалы* (с. 15) (пор. *знавати* F розм., рідко 'знати' [СУМ III, 636]); *неоста́выть* (с. 5) (пор. *оставляти* F розм., рідко 'залишати' [СУМ V, 783]); *послухачы́* (с. 23) (пор. *послу́хач* F розм., рідко 'слухач' [СУМ VII, 344]).

Ми простежили також, як лексика букваря репрезентована у "Словнику мови Шевченка" (К., 1964). У результаті цього виявлено ряд слів, які використані в букварі, проте не включені в "Словник мови Шевченка". Серед них такі лексеми: *однодушне, опрощенья, отцевий, отцевський, паніматка, пироги, побрязкачі* та ін.

На основі проведеного мовного аналізу можемо зробити такі висновки:

1) Т. Шевченко використав у своєму підручнику гражданський шрифт не лише в україномовних творах, але й у церковнослов'янських. Азбука

букваря Т. Шевченка відрізняється від сучасної української абетки кількістю літер (у Шевченка **Ƒ** 36, у суч. абетці **Ƒ** 33), наявністю шести літер (**ѣ, њ, ѓ, ѣ, ѓ, ѣ**), яких немає в сучасній абетці, та відсутністю букв **ґ, є, ї**, які представлені в сучасному алфавіті;

2) правопис букваря переважно фонетичний, який характеризується варіантними написаннями. Для правопису Т.Шевченка характерні й деякі риси історико-етимологічного правопису. Основна причина такого письма **Ƒ** неусталеність українського правопису в часи Т.Шевченка;

3) буквар Т. Шевченка відображає не лише мовлення Т.Шевченка (у "Псалмах", коментарях до молитов), але й фольклорну мову, оскільки значну частину тексту підручника займають народні тексти (народні думи про Марусю Богуславку, Олексія Поповича, українські прислів'я та приказки). Поет прагнув, щоб учні навчалися живої, народної української мови;

4) на фонетично-правописному рівні виділено 16 ненормативних рис. Однак, значна їх частина простежується лише в кількох прикладах (*мыні*, *камень*, *соколь*, *букварь*, *нялі* та ін.). Отже, частотність використання фонетично-правописних ненормативів невисока. Завдяки цьому фонетика підручника сприймається як досить близька до сучасних норм української літературної мови;

5) буквар Т. Шевченка відіграв роль у кодифікації української акцентуації, оскільки в ньому проставлено наголоси. Абсолютна більшість акцентуаційних форм Т. Шевченка закріпилися як норма в сучасній українській літературній мові. У букварі виявлено незначну кількість слів з іншими, ніж у сучасній українській мові, наголосами (*но́вымъ*, *Ма́риу*, *мопи́лисья*, *козацькі́* та ін.);

6) на морфологічному рівні виділено 20 ненормативних рис: у системі іменника **Ƒ** 7 (*люде*, *віка*, *Господеви*, *въ до́му* тощо), у системі прикметника **Ƒ** 7 (*высо́кіи*, *Бо́жій*, *лучче* та ін.), у системі займенника **Ƒ** 2 (*до ихъ*, *тѣе*), у системі дієслова **Ƒ** 4 (*спада́ють*, *поучая*, *вставае* та ін.);

7) серед словотворчих ненормативів зафіксовано 9 рис (напр., *познать*, *ро́скоши*, *Богоху́л*, *сѣго́дня*).

Незважаючи на досить значну кількість ненормативних морфологічних та словотворчих рис, мова букваря Т. Шевченка на цих рівнях здебільшого відповідає нормам сучасної української літературної мови;

8) у букварі Т. Шевченка з використаних близько 500 лексем (1434 слововживань) зафіксовано 54 одиниці, які не стали нормою сучасної української літературної мови (це становить $\approx 10\%$ лексики підручника) та 44 одиниці, які перебувають на периферії сучасної нормативної системи (це становить $\approx 9\%$). У складі ненормативних з сучасного погляду лексем, зокрема у науковому стилі, який репрезентує буквар Т. Шевченка, а) частина взагалі не включена в сучасні нормативні

словники (таких 21 слово: *безза́коніе, воздасть, воплощённый* та ін.), б) частина зафіксована з ремарками *діал.* (8 слів: *лейстровій, мятчина, мѣжь* тощо), в) певна кількість зафіксована з ремаркою *розм.* (21 лексема: *брехнёе, виддаёмъ, втерялы* та ін.), г) кілька слів включені з ремарками *розм., рідко* (3 слова: *знавали, неоста вытъ, послухачи*). Певну частину складають лексичні одиниці, які перебувають на периферії сучасної нормативної системи, вони включені в сучасні кодифіковані словники з різними ремарками: *церк.* (слово *Велико́дняя*), *іст.* (3 лексичні одиниці: *запорозькій, кошовому, отаманови*), *заст.* (30 слів: *бусурме́ньскои, верте́пи, горныли* тощо), *рідко* (9 лексем: *безпечно, вкра́льсь, есть* та ін.), *книжн.* (2 слова: *ревнители, тварямъ*); 9) ряд лексем, використаних у букварі (*однодушне, опрощенья, отцевий* та ін.), не включено в "Словник мови Шевченка";

10) мова букваря Т. Шевченка на всіх мовних рівнях яскраво відображає, з одного боку, тяжіння до народнорозмовної стихії, яка переважає в підручнику (*лучче, ясенькій, великій, кара, втеряти, дівка, лейстровий* та ін.), а з іншого – до книжного, церковнослов'янського джерела (*кровію, сына Божія, поучая, воплощёние, ревнитель* тощо). Вживання архаїчних (передусім церковнослов'янських) мовних одиниць значною мірою зумовлене тематикою художніх поетичних творів (псалмів) та змістом Шевченкових коментарів до молитов.

Таким чином, докладний аналіз мови, графіки, правопису букваря Т. Шевченка переконливо доводить, що вжиті форми в абсолютній більшості стали нормою сучасної української мови.

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. – К., 1980; 2. *Белей Л.О.* Старослов'янсько-український словник / Любомир Белей, Олег Белей. — Львів, 2001;
3. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К., 2005; 4. *Дзендзелівський Й.О.* "Букварь южнорусский" Т.Г. Шевченка 1861 р. / Й.О. Дзендзелівський // Тези доповідей науково-практичної конференції, присвяченої 175-річчю з дня народження Т.Г. Шевченка / Ужгородський державний університет; Закарпатська обласна організація товариства "Знання". – Ужгород, 1989;.
5. *Коляда Н.М.* Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. педагог. наук / Коляда Наталія Миколаївна; Інститут педагогіки АПН України. – Ф.К., 2004. 6. *Кониський Олександр.* Насяк граматики // Основа. — 1862. — Січень;
7. *Курабцева І.К.* Науково-культурне значення "Букваря южнорусского" Т. Шевченка і "Граматики" П. Куліша / І.К. Курабцева // Культура народів Причорномор'я. — 2004. — № 51;
8. *Овієнко І.І.* Шевченкова мова // Рідна мова. — 1934. — № 5, 6, 8, 10; 9. *Прозор Н.Є.* Журнал "Рідна мова" про мову й правопис Тараса Шевченка // Роль Тараса Шевченка в історії української літературної мови : текст лекцій / В.І. Статєєва, Н.Є. Прозор; Ужгородський національний університет. — Ужгород, 2001; 10. *Словарь української мови.* Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко : в 4 т [Надруковано з видання 1907-1909 рр. фотомеханічним способом]. – Ф.К., 1958–1959. 11. *Словник мови Шевченка* : у 2 т. – Ф.К., 1964. 12. *Словник української мови* : в 11 т. – Ф.К. : 1970-1980. 13. *Статєєва В.І.* Мовна позиція Тараса Шевченка // Роль Тараса Шевченка в історії української літературної мови : текст лекцій / В.І. Статєєва, Н.Є. Прозор; Ужгородський національний університет. — Ужгород, 2001; 14. *Чавдаров С.Х.* Педагогічні ідеї Тараса Григоровича Шевченка / Проф. С.Х. Чавдаров. — К., 1953; 15. *Шевченківський "Букварь"* : Роздатковий матеріал до курсу

"Історія української культури" та "Історія української літератури" / Київський політехнічний інститут; АН УРСР; Центральна наукова бібліотека ім. В.І.Вернадського. – К., 1990;

16. *Шевченківський* словник : у 2 т. / Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка АН України; Головна редакція "Української радянської енциклопедії". – К., 1976–1977. 17. *Шевченко Т.Г.* Буквар південноруський 1861 року. – К. : Веселка, 1991. – 63 с.

18. *Шевченко Т.Г.* Букварь южнорусский [Фотокопія] // Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка. Ф. Ф. 1. Ф. № 115. 19. *Шевченко Т.Г.* Букварь южнорусский. — СПб., 1861;. 20. *Шевченко Т.Г.* Букварь южнорусский // Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 6 т. – Т. 6. – К., 1964;

21. *Яременко В.* "Добрі жнива колись-то будуть..." (Християнська наповненість Шевченкового "Букваря") // Слово і час. Ф. 2004. Ф. № 4; 22. *Яцюк В.* Кобзаревий буквар / Володимир Яцюк // Шевченко Т. Г. Буквар південноруський 1861 року.— К., 1991.